

Factors behind the formation and consolidation of the Taliban government in Afghanistan

Samaneh saeidi¹

Sina Foroozesh²

Majid Reza Rajabi³

Abstract

Afghanistan's national identity is not stable due to challenges such as one-sided narratives, poverty, and instability, and this has undermined the country's political stability. The aim of this research is to investigate the impact of historical awareness on Afghanistan's national identity and political stability, focusing on the emergence of the Taliban. The article concludes that the unique socio-geographical structure, the conflict between tradition and modernity, and the lack of historical awareness have prepared the ground for political instability and the strengthening of extremist Islamism (which led to violence and the rise of the Taliban). Strengthening education and national discourse are proposed as solutions.

Key Words: Afghanistan's National Identity, Political Stability, Historical Awareness, The Taliban, Extremist Islamism, Socio-geographical Structure, Tradition and Modernity.

1- PhD candidate of history Department , Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: Samaneh saeidi@iau.ac.ir

2- Associate Professor, Department of History and Archaeology, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. (Corresponding Author), Email: s.foroozesh@iau.ac.ir

3- Assistant Professor, Department of History and Archaeology, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: M.J.Rajabi@iau.ac.ir

Date received: 02.05.2025, Date of accepted: 05.08.2025

Introduction

This article examines the impact of external factors on the emergence and domination of the Taliban movement in Afghanistan, during two critical time periods: 1996 to 2001 and 2021 to the present. These developments cannot be analyzed solely by relying on internal factors; rather, a combination of international and regional interventions provided the necessary context for this group's rise to power.

The main hypothesis of this research is that direct and indirect intervention by various countries, particularly Pakistan, the United States of America, and Saudi Arabia, played a decisive role in the emergence, strengthening, and domination of this group over Afghanistan.

Research Methodology

This research was conducted with an analytical-historical approach and based on the method of collecting documents and resources through library research. In this regard, credible data and sources available in databases were utilized to explain and analyze the various dimensions of external actors' roles in Afghanistan's developments.

Key Findings and Analysis of External Actors

The research results indicate that the interventions and interests of foreign powers have been the main driving force in the formation and stabilization of the Taliban's rule. The most important of these factors and actors are:

1. Pakistan: The Leading External Factor

Due to its long border and the existence of the Durand Line, Pakistan has had the most extensive and persistent intervention in Afghan affairs. Pakistan's key objectives include:

Strategic Depth: Utilizing Afghanistan as a "backyard" and defensive depth in confrontation with India over Kashmir.

The Durand Line Issue: Preventing the formation of a strong national government that pursues the Pashtunistan claim, and exploiting ethnic divisions.

Regional Competition: Weakening Iran's influence in Afghanistan. Pakistan has used the Taliban as a tool to advance these goals and maintain the balance of power in the region.

2. Saudi Arabia: Ideological and Financial Influence

Saudi Arabia's support for Jihadi groups has ideological and geopolitical roots. With the goal of promoting Wahhabism and countering Iran's influence in the region, the country extended widespread financial support to the Mujahideen and subsequently to extremist groups.

Deobandism and Wahhabism: Supporting Deobandi religious schools in Pakistan, which transmitted Salafi and Wahhabi ideologies to Afghan Mujahideen.

Arab-Afghans: The organization and dispatch of thousands of extremist volunteers from Islamic countries by figures such as Osama bin Laden and Dr. Abdullah Azzam, which led to the reinforcement of radical Salafi thought in Afghanistan.

3. The United States of America: Economic and Political Objectives

American intervention initially began with the aim of retaliating against the Soviet Union (due to Vietnam) and gained new dimensions after the Soviet withdrawal:

Economic Goals (Energy): Attempting to secure a safe route for the transfer of Central Asian gas and oil to global markets via the Unioal pipeline in Afghanistan. Some analysts associate the formation of the Taliban with facilitating this project.

Political Goals: Weakening the influence of the Islamic Republic of Iran and its allies (such as Burhanuddin Rabbani and Ahmad Shah Massoud), and also striving to distort the image of Islam through the rise of an extremist group.

4. The Soviet Red Army: The Primary Context Provider

The Soviet military invasion in 1979 provided the main context for the emergence and development of radical Islamic groups. This ten-year war:

Led to the confrontation between communists and the religious beliefs of the Afghan people.

Resulted in Mujahideen gaining military skills and the formation of international communication networks among Jihadi forces.

5. The People's Republic of China: Security and Economic Considerations

China's influence is characterized by caution and revolves around security interests (countering the threat from Uighur militant groups like ETIM) and economic interests (mining projects and the "Belt and Road Initiative" - OBOR). In pursuit of its own interests, China has adopted a cautious stance towards the Taliban and has assumed a potential mediation role.

Conclusion

The developments in Afghanistan are a clear example of a "New Great Game." Ultimately, this research concludes that external interventions, including the Soviet military presence and the ideological, financial, and logistical support from Western and regional countries, played a central role in the formation and strengthening of extremist groups like the Taliban. The complex interaction of external factors with domestic conditions created the grounds for the Taliban's domination of Afghanistan, leading to instability and the perpetuation of the crisis in the country. This article contributes to a better understanding of the key role of external actors in Afghanistan's developments and the historical and political context of this phenomenon.

Bibliography

- Adib Ebrahimi, Mohammad Sharif, Sarafarazi, Abbas, Salah, Mehdi. A study of the positions of foreign powers (Russia and England) in the face of the Iranian constitutional movement and the constitutionalist thought of Afghanistan. *Journal of Historical Research of Iran and Islam*, 1403; 18(34): 1-33. doi:10.22111/jhr.2024.46842.3625
- Eskandari, Mustafa. An introduction to the religious currents of Afghanistan. Tehran: World Congress of Islamic Denominations, 1402.
- Andishmand, Mohammad Akram. What is the solution to Pakistan's interference?. Kabul: Saeed Publishing, 1386.

- Ansari, Khawaja Bashir Ahmad. Afghanistan in the Fire of Oil. Kabul: Maiwand Publishing, 1382.
- Polly, Mishaal, Duran, Khalid. Who is Bin Laden?. Translated by Mirmoezi, Mahshid. Tehran, Rozaneh, 2001.
- Tamna, Faramz. New Afghanistan and the National Interests of the Islamic Republic of Iran: An Afghan Perspective. Strategic Report 1999. Tehran: Strategic Studies Research Institute.
- Jalalzadeh, Seyed Mojtaba. Studying the Impact of the Afghanistan-US Strategic (2012) and Security Pacts (2014) on Afghanistan's Relations with Neighboring Countries in the Framework of International Law. Politics Quarterly, Year 4, Issue 13, 2017.
- Mehdi Khalili and Mohammad Ali Alizadeh. Understanding the Schools of Thought, Religion, and Politics in the Heads of Modern Centuries. Journal of Historical Research in Iran and Islam, 16 31 (1401): 244-266, doi: 10.22111/jhr.2022.39486.3220
- Dahshyar, Hossein. US Foreign Policy in Afghanistan. Tehran, Mizan Publication 2011.
- Rahmani, Narges, Hosseini, Abbas. After Isolation, A Study of Afghanistan's Foreign Policy. Kabul: Strategic Studies Center 2012.
- Rahimi, Sardar. The Geopolitics of Afghanistan in the Twentieth Century. Kabul, Saeed Publication 2012.
- Rashid, Ahmad. Afghanistan, Taliban, Women, Mafia Trade and the Huge Oil Project in Central Asia. Translated by Khandaq, Najleh. Tehran, Qalam Publication, 2002.
- Sancharaki, Fazel. Obstacles to the Emergence of an Effective Government in Afghanistan from 2001 onwards. Tehran: Kalkin Publication 2010.
- Sarafraz, Mohammad. The Taliban Movement from its Rise to its Decline. Tehran: Soroush, Islamic Republic of Iran Radio and Television, 2011.
- Safari, Gholamali. The Taliban. Tehran: Andishe-Sazan Noor Studies Institute 2016.
- Abbaszadeh Fathabadi, Mehdi. The invasion of the Soviet Union forces into Afghanistan and the rise of Al-Qaeda. Journal of Political and Economic Information 1387 No. 258.
- Shokri, Ali, Moftakheri, Hossein, Hosseini, Mirhadi. The historical issue of Helmand and solutions to reduce the challenges arising from it. Journal of Historical Research of Iran and Islam, 1401; 16(30): 293-320. doi: 10.22111/jhr.2021.37269.3053
- Abdoli, Ali, Jahani Rad, Hojjatollah, Moradi, Bahram. Afghanistan after September 11 and the security of the Islamic Republic of Iran. Publications of the Institute of International Relations, 1402.
- Afifi, Zeinab. Osama bin Laden. Cairo, Dar al-Alam al-Arabi, 1432 AH.
- Alavi Nahoki, Nusrat Khatoon. The Role of England in the Formation of the Southeastern Borders of Iran (with Emphasis on the Goldsmith and Colonel Holdich Border Line). Journal of Historical Research in Iran and Islam, 2020; 13(25): 179-196. doi: 10.22111/jhr.2020.24584.2299
- Imad Nadaf. Osama bin Laden: One of a Billionaire. Translated by Izadpanah, Osman. Tehran, Abed Publications, 2002.
- Farzinnia, Ziba. Pakistan. Tehran: Center for Political and International Research, Ministry of Foreign Affairs of Iran, 2001.
- Farnan, Abrjonova. Afghanistan or the Confluence of the Two Manats and the Dollar. Translated by Amiri, Ali Mohammad. Yaghma Magazine, 13 Mehr 1339, No. 7, Publ. 147, 2002.
- Fayyaz, Mohammad Ishaq. Pashtunistan: The Political Challenge of Afghanistan and Pakistan. Qom: Masoumi Publications (AS), 2008.
- Katzman, Kenneth, Thomas Clayton. Translated by Hamid Hakim. Afghanistan: Post-Taliban Government, Security and American Policy. Tehran: Allameh Tabatabaei University, 2008.
- Geller, Armando. Stahl, Albert. The New Great Game for Whom: Strategic Resources in Central Asia and Afghanistan. Translated by Taghizadeh, Saeed. Quarterly Journal of Central Asian and Caucasus Studies, 2004, Volume 4, Issue 47.

- Mohammadi, Ghulam Mohammad. Pashtunism: The Destruction of Afghanistan. Kabul: Saeed Publications, 2009.
- Mozhdeh, Vahid. The Power Play in Afghanistan and the Formation of the Taliban. Interview with Mohammad Ataei. Iran Outlook, Issue 53, January and February 2008.
- Noorian, Reza. The First Joint Iran-Afghanistan Roundtable. Quarterly Journal of Central Asian and Caucasus Studies, Year 13, Volume 14, Issue 46, Summer 2004.
- Hashemi Moghadam, Amir. Why is Afghanistan important (for Iran)?. Tehran: Strategy Book, 2011.
- Vaezi, Hamza. Disturbed Identities. Center for Strategic Studies, Ministry of Foreign Affairs, 2010.
- Verdon, Diego - Harrison, Selig S. Behind the Scenes of Afghanistan (A Missed Opportunity). Translation by Shafai, Asadullah. Tehran: Al-Mahdi International Publications, 2000.
- Yousef Zahi, Naser, Farzaneh Pour, Hossein, Bakhshi, Ahmad. Pathology of Iran-Afghanistan Trade Relations from the Perspective of Political Economy Approach: 2001-2018, Journal of Political Sciences. Year 13, Issue 2, Spring 2000.

Latin sources

- Huntington, Samuel, The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order, Simon and Schuster, New York 1999

Sites

- Seyyed Abdullah Nizami, "Wahhabism and Taliban: What is the Difference Between Them?", 17 Farvardin 1401 - 6 April 2022, published in:

BBC Persian

- Narges Etemad, "Don't Make Afghanistan a Schoolhouse of Wahhabism", Monday, 16 July 2020, published in:

Jomhor News

- Saudi Arabia Signs Blank Check to Establish an Islamic Center in Kabul", published in:

BBC Persian

- Madani, Hussein, "Why I'm Worried About Saudi Blank Check", published in:

Jomhor News

- The Cultural Association of the Islamic Revolution of Afghanistan, "Establishing the "King Abdullah" Center is a Shelter for Terrorists and Extremist Groups", 8 Azar 2014, published in:

IQNA

- Establishing the "King Abdullah" Center Abdullah is a haven for terrorists and extremist groups", published in: Tasnim News
- Examining the Impact of External Factors on the Rise and Domination of the Taliban in Afghanistan
- Research Problem and Hypothesis

عوامل شکل‌گیری و تثبیت حکومت طالبان در افغانستان^۱

سمانه سعیدی^۲، سینا فروزش^۳ و مجیدرضا رجبی^۴

چکیده

هویت ملی افغانستان تحت تأثیر عوامل داخلی و خارجی متعددی شکل گرفته است. چالش‌هایی چون تمدن‌گریزی، روایت‌های یک‌جانبه تاریخی و فقر و بی‌ثباتی، مانع از شکل‌گیری هویت ملی پایدار شده است. پژوهش حاضر به واکاوی تأثیر آگاهی تاریخی بر شکل‌گیری و تحول هویت ملی و ثبات سیاسی در افغانستان با تمرکز بر ظهور گروه طالبان پرداخته است. فرضیه اصلی در این تحقیق آن است که آگاهی تاریخی با ثبات سیاسی و رشد تمدن ارتباط مستقیم دارد. این مقاله با رویکرد اجتماعی-تاریخی و روش گردآوری منابع به صورت کتابخانه‌ای و همچنین یافتن اسناد و مدارک از طریق پایگاه‌های معتبر اطلاعاتی، به این نتیجه اساسی دست یافته است که ساختار اجتماعی-جغرافیایی خاص افغانستان، همراه با مداخلات خارجی و تضاد بین سنت و مدرنیته، مانع از شکل‌گیری هویتی ملی همگن و پایدار شده است. روند مدرنیزاسیون در این کشور تحت تأثیر عوامل داخلی و خارجی، از جمله نفوذ ایدئولوژی‌های کمونیستی، به کندی پیش رفته است. در دهه ۱۹۷۰، با بهره‌برداری ابزاری از مفاهیم دینی و سنت‌های قبیله‌ای، اسلام‌گرایی افراطی در افغانستان تقویت شد. این جریان ضمن شتاب بخشیدن به مقاومت در برابر شوروی، به افکار تکفیری دامن زد و روند انجماد و خشونت‌آمیز شدن نگرش‌های اجتماعی را تسریع کرد. فقدان آگاهی تاریخی، در کنار عوامل دیگر، بستر را برای بی‌ثباتی سیاسی و ظهور گروه‌هایی چون طالبان فراهم کرده است. تقویت آموزش، ترویج گفتمان ملی و مبارزه با فساد، از جمله راهکارهایی است که می‌تواند به بهبود وضعیت کمک کند.

واژه‌های کلیدی: افغانستان، طالبان، آگاهی تاریخی، سواد طالبان، جنگ و آگاهی سیاسی، فقر و افراط‌گرایی، نگاه‌های جمعی، هویت ملی

۱- سعیدی، سمانه؛ فروزش، سینا؛ رجبی، مجیدرضا (۱۴۰۴)، عوامل شکل‌گیری و تثبیت حکومت طالبان در افغانستان، فصلنامه مسکویه، دوره هفدهم، شماره دوم (پیاپی ۵۸) تهران: ص ۶۳-۸۳.

۲- دانشجوی دکتری گروه تاریخ و باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران. پست الکترونیک: smanhsydy@iau.ac.ir

۳- دانشیار گروه تاریخ و باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)، پست الکترونیک: sinaforoozesh@iau.ac.ir

۴- استادیار، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی، تهران، ایران. پست الکترونیک: m.j.rajab@iau.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۱۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۱۴

مقدمه

ظهور مجدد و تسلط گروه طالبان بر افغانستان، یک رخداد صرفاً سیاسی یا نظامی نیست، بلکه پدیده‌ای عمیقاً ریشه‌دار در ساختارهای اجتماعی و تاریخی این کشور است. درک چرایی این تسلط، نیازمند واکاوی عواملی فراتر از بحران‌های سیاسی معاصر است و باید به بستر فکری و هویتی جامعه افغانستان پرداخت. در این میان، آگاهی تاریخی و نقش آن در شکل‌گیری هویت ملی، به عنوان یک عامل تعیین‌کننده در ثبات یا بی‌ثباتی سیاسی، اهمیت ویژه‌ای پیدا می‌کند. آگاهی تاریخی عبارت است از درک پیوسته میان تفسیر گذشته، درک زمان حال و دیدگاه‌های آینده که به افراد و جوامع کمک می‌کند تا جایگاه واقعی خود را در نظام جهانی شناسایی و به وظایف خود در قبال آیندگان عمل کنند. بُعد تاریخی هویت ملی نیز به مثابه تداوم تاریخی یک ملت تعریف می‌شود که نگاهی به گذشته، حال و آینده دارد و به ایجاد اجتماع ملی تاریخی و مجموعه‌ای از تعهدات جمعی منجر می‌شود (شجری قاسم‌خیلی، ۱۳۹۲: ۴۹). تاریخ، همانند ریشه برای درخت، پایداری و استحکام یک توده را تضمین می‌کند و از طریق آشناسازی مردم با ضعف‌ها و قوت‌هایشان، راهکارهای برون‌رفت از بحران‌ها را نشان می‌دهد (کسروی، ۱۳۷۷: ۸). «هویت جمعی» مقوله‌ای تاریخی است که در سیر حوادث پدیدار می‌شود و رشد می‌کند و مجموعه‌ای از عوامل گوناگون همچون ریشه‌های تاریخی، سرزمین، زبان و ارزش‌های اجتماعی، آن را در هر دوره شکل می‌دهد (اشرف، ۱۳۷۸: ۶۲). آگاهی تاریخی به عنوان ابزاری برای جهت‌گیری در زمان و مکان و همچنین عاملی برای ایجاد هویت از طریق درک مشترک تجربیات عاطفی و تمایزات فرهنگی عمل می‌کند (Potapenko, 2006: 33, 50).

مطالعات موجود درباره به قدرت رسیدن طالبان، عمدتاً بر ابعاد جامعه‌شناختی، عوامل داخلی و بحران‌های سیاسی متمرکز بوده‌اند. در ادامه، به بررسی نمونه‌ای از این تحقیقات پرداخته می‌شود: در مقاله «واکاوی جامعه‌شناختی ظهور طالبان در افغانستان» نوشته سهرابی حقیقت، محسنی مشتقین و الهی منش (۱۴۰۳) بر بررسی طالبان به عنوان یک سازمان مذهبی نظامی و جنبش اسلام‌گرای بنیادگرایانه دیوبندی سنی حنفی، در بستر جامعه قومی پشتونی و تاریخ دویست ساله افغانستان تمرکز شده است. نگارندگان این پژوهش، طالبان را از منظر جامعه‌شناختی و به عنوان یک پدیده درونی جامعه افغانستان مورد بررسی قرار داده‌اند و حوزه اندیشه خاص دینی، قومیت حکومت درونی پشتون‌والی و نظام عصبیت قومی-سنتی را از عوامل متمایزکننده طالبان از سایر گروه‌های افغانستانی دانسته‌اند. پژوهش حاضر در عین بهره‌گیری از یافته‌های پیشین، از منظر بین‌رشته‌ای و با تأکید خاص بر هویت ملی و آگاهی تاریخی، وجه تمایز و نوآوری خود را تعریف کرده و فراتر از تمرکز صرفاً جامعه‌شناختی یا سیاسی، به واکاوی تأثیر آگاهی تاریخی بر شکل‌گیری و تحول هویت ملی و ثبات سیاسی با تمرکز بر ظهور طالبان پرداخته است. فرضیه اصلی این است که آگاهی تاریخی با ثبات سیاسی و رشد تمدن ارتباط مستقیم دارد. فقدان آگاهی تاریخی به عنوان بستری برای بی‌ثباتی سیاسی و ظهور گروه‌هایی مانند طالبان قلمداد می‌شود. این مقاله به این نتیجه اساسی دست یافت که ساختار اجتماعی-جغرافیایی خاص افغانستان، همراه با مداخلات خارجی و تضاد بین سنت و مدرنیته، مانع از شکل‌گیری هویت ملی همگن و پایدار شده است. همچنین روند مدرنیزاسیون کند بوده و بهره‌برداری ابزاری از مفاهیم دینی و سنت‌های قبیله‌ای در دهه ۱۹۷۰، باعث تقویت اسلام‌گرایی افراطی، دامن زدن به افکار تکفیری و تسریع در انجماد و خشونت‌آمیز شدن نگرش‌های اجتماعی شده است. در نهایت، این تحقیق با اتخاذ رویکرد اجتماعی-تاریخی، به دنبال پر کردن خلأ موجود در این حوزه است و با بررسی ریشه‌های عمیق اجتماعی و تاریخی به این نتیجه رسیده است که چالش‌های هویتی و نبود آگاهی تاریخی، بستر اصلی برای تسلط گروهی چون طالبان در افغانستان بوده است.

چالش‌های هویت، قدرت و توسعه در افغانستان؛ ریشه‌های تاریخی و اجتماعی

با توجه به اینکه هویت ملی و ملیت‌گرایی بر سرچشمه‌های تاریخی ملت و صورت‌بندی‌های سیاسی آن متمرکز است (Anderson, 2000: 1)، این مباحث در زمینه وسیعی درباره سرچشمه‌ها و خود ملت قرار دارد و شکل‌گیری آن در روند تاریخی، صورت خاصی را به وجود آورده و در کنار سایر پدیده‌های اجتماعی، ماهیت توسعه در ابعاد مختلف سیاسی، اجتماعی-فرهنگی و اقتصادی را مشخص می‌کند (اکبری و عیوضی، ۱۳۹۲: ۴۰). بسیاری از کشورهایی که در قرن‌های اخیر استقلال یافته‌اند، در تلاش برای ساخت هویت ملی مستقل، به بازنویسی تاریخ و برجسته‌سازی تفاوت‌های خود با گذشته‌ای مشترک می‌پردازند. این پدیده که اسمیت آن را «تاریخ قومی» نامیده (Smith, 2007: 915)، به‌ویژه در کشورهایی که زمانی بخشی از یک تمدن بزرگ‌تر بودند، نمود بیشتری دارد.

در مورد افغانستان، این روند با هدف تمایز از ایران و شکل‌دهی هویتی مستقل صورت گرفته است. پژوهشگران دلایل این امر را در تلاش برای توجیه جدایی از ایران و تأثیرگذاری قدرت‌های خارجی می‌دانند. پهلوان این پدیده را «تمدن‌گرایی» نامیده است (پهلوان، ۱۳۷۷: ۴۷۴) که در آن، بخشی از یک تمدن به مقابله با آن برمی‌خیزد. نقش کشورهای خارجی، به‌ویژه شوروی سابق، در تشدید این روند انکارناپذیر است. رقابت‌های ایدئولوژیک و تلاش برای نفوذ در منطقه، به ایجاد شکاف‌های عمیق‌تر میان کشورهای حوزه تمدنی ایران بزرگ انجامید. نمونه بارز این پدیده، جمهوری آذربایجان و افغانستان است. بسیاری از افغان‌های امروزی ریشه‌های ایرانی دارند و در تاریخ مشترک با ایران سهیم‌اند. با این حال، در روایت‌های تاریخی افغانستان، تلاش می‌شود این پیوندها کم‌رنگ شود و هویتی کاملاً مستقل برای این کشور ساخته شود (هاشمی مقدم، ۱۴۰۰: ۳۵). این رویکرد، به تنش‌های فرهنگی میان ایران و افغانستان دامن زده و منجر به مصادره متقابل میراث فرهنگی شده است. هر دو کشور، بزرگان فرهنگی مشترک را به نام خود ثبت و تلاش می‌کنند ریشه‌های تاریخی خود را به دورانی بسیار دورتر ببرند (همان). در نتیجه، تاریخ‌نگاری در افغانستان، به ابزاری برای هویت‌سازی و مشروعیت‌بخشی به دولت-ملت جدید تبدیل شده است. این رویکرد، ضمن تقویت احساسات ملی در میان افغان‌ها، به ایجاد شکاف‌های عمیق‌تر در حوزه تمدنی ایران بزرگ انجامیده است.

بافت روستایی و اغلب مطالباتی که از حکومت دارند، از قبیل تأمین معاش اولیه، روایت‌های تاریخی غالب و فقدان آگاهی تاریخی در افغانستان، هویت‌طلبی افغانی و گسست در هویت ایرانی، فضایی را فراهم کرده است که در آن فساد، ناکارآمدی و عدم ثبات سیاسی ریشه دوانده است. تمرکز روایت‌های تاریخی بر دیدگاه حاکمان و قدرت‌مداران، به همراه جمود فکری و فقدان دانش تاریخی، مانع از شکل‌گیری یک کنشگری مدنی مؤثر شده است (علی‌آبادی، ۱۳۹۵: ۹۶). در این شرایط، مردم افغانستان به دلیل نبود آگاهی کافی، به راحتی تحت تأثیر ایدئولوژی‌های مختلف قرار می‌گیرند. همچنین وجود افراد فرصت‌طلب، غلبه رویکردهای قوم‌گرایانه و عدم پابندی به اصول دموکراتیک، بر پیچیدگی‌های اوضاع افزوده است. چالش‌های اساسی افغانستان ریشه در ساختار سنتی و روستایی جامعه، روایت‌های تاریخی تک‌بعدی، فقدان درک تاریخی صحیح، فرصت‌طلبی سیاسی، قوم‌گرایی و عدم پابندی به دموکراسی دارد. این عوامل، توسعه پایدار و ایجاد جامعه مدنی را با مشکل مواجه کرده‌اند. با وجود تنوع مذهبی، مردم افغانستان قرن‌ها با تساهل و مدارا در کنار هم زندگی مسالمت‌آمیزی داشته‌اند و علمای اهل سنت و شیعه یکدیگر را محترم می‌شمردند. با این حال، در دهه‌های اخیر جامعه افغانستان به سمت افراط، عدم تحمل و خشونت گرایش پیدا کرده است. حال چرا در افغانستان چنین اتفاقی افتاده است؟ پاسخ به این سؤال در درجه نخست نیازمند بررسی زمینه این مسئله است. مهم‌ترین زمینه‌هایی که موجب شکل‌گیری افراط‌گرایی در افغانستان شدند، عبارت است از:

زمینه‌های سیاسی-اجتماعی

برخی زمینه‌های افراط‌گرایی در افغانستان را باید در مسائل سیاسی و اجتماعی موجود در این کشور پی‌جویی کرد که موارد زیر را می‌توان به عنوان مهم‌ترین آنها نام برد:

تبعض‌های قومی

افغانستان کشوری با جمعیتی متشکل از اقوام گوناگون است که در اداره آن باید همه اقوام مشارکت داشته باشند، اما در دو قرن اخیر، مراکز اصلی قدرت و پست‌های کلیدی در دست قوم پشتون بوده و دیگر اقوام در کنار بوده‌اند. این مسئله موجب محرومیت اجتماعی و سیاسی سایر اقوام شده و برای آنان تبدیل به عقده‌ای گردیده است که باز شدن آن در قالب افراط‌گرایی خود را نشان می‌دهد.

اشغال افغانستان توسط شوروی

کودتای حزب دموکراتیک خلق افغانستان در ۷ ثور (اردیبهشت) ۱۳۵۷/۲۷-۲۸ آوریل ۱۹۷۸ موجب گردید حکومت کمونیستی شوروی به بهانه حمایت از حکومت کمونیستی افغانستان، در ۳ دی ۱۳۵۸/۲۴ دسامبر ۱۹۷۹ وارد افغانستان شود و خاک این کشور را به اشغال خود درآورد. البته برخی آمریکا را نیز در اشغال افغانستان توسط شوروی دخیل می‌دانند. به اعتقاد آنان، آمریکا شوروی را نیز در شکست خود در ویتنام دخیل می‌دانست و به دنبال انتقام از این کشور بود و به همین دلیل به صورت غیرمستقیم شوروی را به اشغال افغانستان تشویق کرد (و. آیز، ۱۳۸۴: ۱۶؛ مؤده، ۱۳۸۲: ۵۷)؛ آمریکای‌هایی مانند برژینسکی نیز به این مطلب اعتراف کرده‌اند (مؤده، ۱۳۸۲: ۵۷). اشغال افغانستان توسط شوروی زمینه‌ساز چند امر دیگر گردید:

ورود کشورهای بیگانه

کشورهای خارجی از جمله عربستان سعودی، آمریکا و پاکستان به بهانه مقابله با کمونیسم، به حمایت از گروه‌های نیابتی در افغانستان پرداختند. در این میان:

- عربستان سعودی با گسترش تفکر سلفی وهابی - که از عوامل اصلی افراط‌گرایی در جهان اسلام محسوب می‌شود - بیشترین بهره را برد.

- آمریکا تحت رهبری جیمی کارتر با اجرای عملیات «گردباد»، حمایت مالی و نظامی گسترده‌ای از گروه‌های تندرو، از جمله گروه اسامه بن لادن به عمل آورد.

- کمک‌های مالی آمریکا از ۲۰ تا ۳۰ میلیون دلار در سال آغاز شد و تا ۶۳۰ میلیون دلار در سال ۱۹۸۷ افزایش یافت. این مداخلات خارجی نقش بسزایی در ترویج و تقویت افراط‌گرایی در افغانستان ایفا کرد (<https://www.irna.ir/news>). به گفته «رابین کوک» وزیر خارجه پیشین انگلیس، اسامه بن لادن رهبر القاعده محصول اشتباه محاسباتی دستگاه‌های اطلاعاتی غرب بود که در دهه ۱۹۸۰ توسط سازمان سیا مسلح گردید و توسط عربستان سعودی تأمین مالی شد تا علیه شوروی در افغانستان بجنگد (همان).

پاکستان با مشارکت مستقیم نظامی، در تقویت طالبان نقش داشته و اسناد آمریکایی نشان می‌دهد که در سال ۱۹۹۸ بین ۲۰ تا ۴۰ درصد نیروهای طالبان را سربازان پاکستانی تشکیل می‌داده‌اند. همچنین در دوران اشغال افغانستان توسط شوروی، «عبدالله عزام» عضو فلسطینی اخوان المسلمین، به عنوان «پدر جهاد جهانی» نقش کلیدی در ورود مبارزان خارجی به افغانستان داشت. او اولین مربی و مرشد اسامه بن لادن بود و ریاست «مکتب الخدمة» (اولین مجرای ورود مجاهدان سلفی القاعده) را برعهده داشت (جریان‌های افراطی در پاکستان، ۱۳۹۵: ۳۶۶-۳۶۷). وی با توجه به قدرت سخنوری و سحر بیانی که داشت (مژده، ۱۳۸۲: ۶۰)، موفق شد حدود هفت‌هزار نفر عرب و غیرعرب را از سراسر خاورمیانه و شمال آفریقا به افغانستان بیاورد. (<https://www.etilaatroz.com>). سازمان یادشده گرچه دفاتری در اروپا و ایالات متحده هم داشت، اما تقریباً نیمی از سربازان آن را افرادی با ملیت سعودی تشکیل می‌دادند. بعد از سعودی‌ها مبارزان الجزایر، مصر، یمن، پاکستان و سودان، بیشترین تعداد افراد را در میان نیروهای مکتب الخدمة به خود اختصاص داده بودند (<https://www.irma.ir/news>).

او علاوه بر مبارزه علیه نیروهای اشغالگر، اهل تألیف هم بود و یکی از کتاب‌های او، دفاع از سرزمین‌های اسلامی اولین ضرورت پس از ایمان است که نقش مهمی در تشویق دیگران به جهاد داشت. عزام در سال ۱۳۶۸ ش. درحالی‌که در پیشاور پاکستان عازم نماز جمعه بود، همراه دو پسر خود محمد ۲۴ ساله و ابراهیم ۱۳ ساله به قتل رسید (مژده، ۱۳۸۲: ۶۰). اندیشه‌های افراطی و ستیزه‌جویانه این فرد منجر به تشکیل گروه‌های تندرویی مانند القاعده و تربیت سرکرده‌های تروریستی در جهان شد. همچنین حضور نیروهای تکفیری در بین مجاهدین مهاجر، نقش عمده‌ای در ترویج افراط‌گرایی مذهبی در افغانستان داشت. برای مثال، «ابوالمنذر الساعدی» رهبر یک گروه جهادی لیبیایی، معتقد بود تخریب زیارتگاه‌های اسلامی (امامزاده‌ها) که مورد احترام و عبادت مردم بودند، اولویت بیشتری نسبت به تخریب مجسمه‌های بودا دارد؛ زیرا این زیارتگاه‌ها را خلاف شریعت می‌دانست (همان، ص ۹۲). روشن است که چنین تفکراتی نتواند وجود مسلمانان شیعه را تحمل کند و آنان را کافی بپندارد و زمینه‌ساز جنگ بین مذاهب اسلامی در این کشور باشد.

تهاجم فرهنگی

یکی از زمینه‌های اصلی افراط‌گرایی، احساس «تهاجم فرهنگی» از سوی بیگانگان یا عوامل داخلی است که به واکنش افراطی جامعه منجر می‌شود. در افغانستان این پدیده در چند مرحله رخ داده که عبارت است:

- اوایل قرن بیستم: توسط امان‌الله‌خان و محمدظاهرشاه با بهانه مدرنیسم؛
- کودتای کمونیستی ۱۳۵۷: تهاجم به مبانی دینی؛
- دوره اشغال توسط آمریکا و متحدان غربی (۲۰۲۱-۲۰۰۱): جایگزینی ارزش‌های لیبرال غربی به جای فرهنگ بومی.

پیامدهای تهاجم فرهنگی

- ایجاد دگرگونی‌های گسترده در جامعه؛
 - گسترش نهادهای مدنی و رسانه‌های آزاد؛
 - واکنش افراطی مردم و زمینه‌سازی برای تسلط مجدد طالبان؛
 - تهاجم فرهنگی از طریق کشورهای اسلامی غرب‌زده مانند ترکیه با ترویج اسلام آنتولیایی.
- این فرایندها در نهایت به تقویت گرایش‌های افراطی و استقرار مجدد طالبان انجامید (مژده، ۱۳۸۲: ۱۱۳-۱۱۴).

زمینه‌های معرفتی

برخی دیگر از زمینه‌های افراط‌گرایی در افغانستان را باید در نوع معرفت و شناخت مردم یک منطقه جست‌وجو کرد که موارد زیر را می‌توان به عنوان مهم‌ترین آن در افغانستان نام برد:

برداشت‌های نادرست از دین

دین برنامه‌ای است که از جانب خداوند برای اصلاح افکار و کردار آدمی نازل شده و به همین دلیل از تأثیرگذارترین امور بر افکار و کردار و آدمی است، اما برداشت نادرست از دین، اثری معکوس خواهد داشت و یکی از زمینه‌های گرایش به تفکر افراطی در برخی مسلمانان را باید در همین امر جست‌وجو کرد؛ امری که در هر زمان و توسط هر فرد یا گروهی می‌تواند صورت گیرد. از جمله فرقه‌هایی که برداشتی این‌گونه از اسلام دارند، فرقه سلفی است که توسط احمدبن حنبل (۱۶۴-۲۴۱ق) از فقهای چهارگانه اهل سنت و از محدثان آنان شکل گرفت و توسط کسانی چون ابومحمد حسن بن علی بربهاری و ابومحمد حسن بن علی بن خلف (متوفای ۳۲۹ق) پیشوای متعصب حنبلیان بغداد در زمان خود، عنصر خشونت بر آن افزوده شد. سپس توسط احمدبن عبدالحلیم معروف به ابن تیمیه حرّانی (۶۶۱-۷۲۸ق) و شاگردش شمس‌الدین ابوعبدالله محمدبن ابی‌بکر بن ایوب بن سعد بن حریز زرعی دمشقی معروف به ابن قیم جوزیه (۶۹۱-۷۵۱ق) تقویت شد. توسط محمدبن عبدالوهاب (۱۱۱۵-۱۲۰۷ق) محمدبن سعود (۱۷۱۰-۱۷۶۵م) جد اعلای آل سعود، به قدرت و حکومت دست یافت و با دستیابی به پول نفت و کسب حمایت قدرت‌هایی چون انگلیس، آمریکا و صهیونیسم جهانی، موفق به گسترش نفوذ خویش به دیگر کشورهای اسلامی گردید. تفکر سلفی وهابی با استفاده از حضور نیروهای شوروی در افغانستان و به بهانه کمک به مردم افغانستان، موفق به ورود به این کشور شد و افراط‌گرایی را در این کشور بنیان نهاد؛ به‌ویژه آنکه فرزندان آوارگان افغانی مستقر در کمپ‌های مهاجران افغانی در پاکستان، عمدتاً در مدارس دینی مستقر در این کمپ‌ها و یا مدارس مربوط به «جمعیت العلمای اسلام» پاکستان تحصیل می‌کردند؛ مدارس که توسط سلفی‌ها اداره می‌شد و مورد حمایت مالی عربستان بود (مژده، ۱۳۸۲: ۱۱۳-۱۱۴).

تعلیمات سلفی‌گری محدود به مدارس مستقر در کمپ‌های آوارگان افغانی در پاکستان نبود، بلکه به داخل افغانستان نیز گسترش یافت. به گفته وحید مژده: «تأسیس و گسترش مدارس سنی، آن هم به سبک و سیاق پاکستان و با آن برنامه درسی که مربوط به دیوبندیه بود، نقشی غیرقابل انکار در ترویج و گسترش سلفی‌گری در افغانستان داشت» (همان، ۱۱۵).

عدم دسترسی به اطلاعات موثق و دقیق از دین نیز عامل دیگری در رفتن به سوی افراط‌گرایی است؛ زیرا فردی که اطلاعات موثقی از دین ندارد، به راحتی جذب هرگونه تفسیر نادرستی از دین می‌شود؛ که تفسیرهای افراط‌گرایانه نیز بخشی از آنها خواهد بود. موارد یادشده همگی زمینه‌هایی بودند که به شکل‌گیری تفکر افراطی در افغانستان کمک کردند، اما افراط گرچه اثری تخریبی در روابط اجتماعی انسان‌ها دارد و می‌تواند یکی از زمینه‌های خشونت نیز باشد، اما لزوماً همراه با خشونت نیست و به همین دلیل باید دیگر زمینه‌های خشونت را نیز مورد توجه قرار داد که در ادامه به مهم‌ترین آنها اشاره می‌شود. ناگفته نماند که برخی انقلاب اسلامی ایران را نیز به عنوان زمینه‌ای برای بروز خشونت‌گرایی در افغانستان برشمرده‌اند؛ با این توجیه که هرگونه استفاده از دین برای رسیدن به قدرت و تشکیل حکومت دینی، زمینه افراط‌گرایی را فراهم می‌کند. همچنین برخی دیگر اجرای شریعت را عامل رادیکالیزه شدن و افراط‌گرایی معرفی می‌کنند. البته بطلان چنین سخنانی واضح‌تر از آن است که نیاز به نقد و رد داشته باشد؛ زیرا جمهوری اسلامی ایران که خود محصول انقلاب اسلامی است، علاوه بر آنکه خود آماج حملات افراط‌گرایان و خشونت‌گرایان بوده، عاملی اصلی در

مقابله با افراط و خشونت‌گرایی است که مقابله با گروه افراطی تکفیری داعش، نمونه‌ای از آن است. در عین حال که جمهوری اسلامی به دنبال اجرای شریعت اسلامی است، اما تا به حال نه تنها هیچ‌گونه افراط‌گرایی نداشته، بلکه مانعی اساسی در برابر گروه‌های افراط‌گرا در منطقه است.

زمینه‌های خشونت‌گرایی در افغانستان

علاوه بر افراط‌گرایی که خود یکی از زمینه‌های خشونت است، مهم‌ترین زمینه‌های خشونت‌گرایی در افغانستان را باید در موارد زیر جست‌وجو کرد:

- ویژگی‌های جغرافیایی: افغانستان با اقلیم کوهستانی و خشک، اقتصادی توسعه‌نیافته دارد که زندگی در آن مستلزم تحمل سختی‌ها و خطرات است. این شرایط باعث شکل‌گیری شخصیت‌های سخت‌کوش و خشن شده است.
- تنوع قومی و رقابت‌های عداوت‌آمیز میان اقوام، افراد را به حفظ قلمرو خود وادار می‌کند که زمینه‌ساز خشونت‌گرایی است.
- تجاوزات خارجی موجب تحقیر و برانگیختن حس دفاع از خود می‌شود که خود به خشونت دامن می‌زند.

- سرکوب شدید مسلمانان توسط حکومت کمونیستی پس از کودتای ثور ۱۳۵۷ و تجاوز ارتش سرخ، خشم و واکنش‌های خشونت‌آمیز را مشروعیت بخشید و به نهادینه شدن فرهنگ خشونت کمک کرد (مژده، ۱۳۸۲: ۳۱).
- چهار دهه جنگ، از جمله اشغال توسط شوروی و جنگ‌های داخلی، زندگی در یک محیط جنگ‌زده را عادی کرده و به خشن شدن جامعه انجامیده است و همین زمینه‌ای شد تا خشونت‌گرایی امری عادی تلقی گردد و به تدریج به یک فرهنگ تبدیل شود (اسکندری، ۱۴۰۲: ۱۳۳).

تأثیر عوامل داخلی بر شکل‌گیری هویت جمعی طالبان

پس از سقوط دولت کمونیستی در سپتامبر ۱۹۹۲ و انتقال قدرت به مجاهدین، این گروه‌ها نتوانستند دولتی مشروع و پایدار در کابل ایجاد کنند. فزون‌خواهی، بی‌برنامگی و جدایی حکمتیار از گروه‌های تاجیک، بی‌ثباتی و تضعیف حکومت را به دنبال داشت. ناکامی حکمتیار در سرنگونی حکومت مجاهدین، به ظهور طالبان منجر شد. مجاهدین نتوانستند مخالفان را به پذیرش مسالمت‌آمیز وادار کنند و حکمتیار مشروعیت خود را از دست داد. او با جمع‌آوری عناصر پراکنده پشتون، هسته اصلی طالبان را تشکیل داد و نیاز به اسلام بنیادگرا احساس شد. مجاهدین در حکمرانی ناکام بودند؛ زیرا گروه‌های نظامی فاقد ساختار سیاسی مناسب بودند و نتوانستند کادرهای کارآمد تربیت کنند. این امر به تقسیم نامتناسب قدرت و عدم هماهنگی میان گروه‌ها انجامید و حکومت مجاهدین به مجموعه‌ای از مراکز قدرت رقابتی تبدیل شد (سرافراز، ۱۳۹۰: ۵۹۵-۶۰۰).

برخی گروه‌های مجاهد در حمایت از حکومت جدید افغانستان ناتوان بودند که به استقرار گروه‌های شیعه به رهبری مزاری در کابل و مقابله با حکومت منجر شد. حکمتیار با تغییر مداوم مواضع سیاسی و استفاده از خشونت، کابل را تحت فشار قرار داد و عبدالرشید دوستم نیز استان‌های شمالی را تصرف کرد. این وضعیت ناامنی و هرج‌ومرج را در افغانستان تشدید کرد و سرقت و تجاوز به اموال مردم افزایش یافت. همچنین حکام محلی مالیات‌های سنگینی بر مردم تحمیل کردند و وضعیت اقتصادی کشور رو به وخامت نهاد. عوامل داخلی مؤثر در ظهور طالبان عبارت است از: فقدان دولت مقتدر در کابل؛ جنگ‌های طولانی مدت و

ناامنی؛ مشکلات امنیتی و عدم تبعیت از قوانین؛ بحران اقتصادی؛ نارضایتی قوم پشتون از سهم خود در دولت مجاهدین (سرافراز، همان، ۶۱-۶۲).

محورهای دینامیکی داخلی پيشران ظهور طالبان

کشمکش گروه‌های افغان بر سر قدرت؛ بستر ساز ظهور جنبش طالبان

از زمان تأسیس حکومت مستقل افغانستان در حدود ۳۰۰ سال پیش، پشتون‌ها به عنوان حاکمان اصلی کشور شناخته شده‌اند. زعامت آنها به عنوان واقعیتهای اجتماعی پذیرفته شده و برخی رهبران جهادی به بازگشت ظاهرشاه اشاره کرده‌اند؛ زیرا از هفت حزب عمده مجاهدین، تنها یک حزب غیرپشتونی بود. احمد رشید پشتون‌ها را به قیس صحابه و سام‌بن نوح نسبت می‌دهد. انسان‌شناسان بر هند و اروپایی بودن پشتون‌ها تأکید دارند و جذب گروه‌های قومی مختلف در تاریخ را مورد توجه قرار می‌دهند. کارشناسان معتقدند عوامل قومی حتی در میان متجددین و کمونیست‌ها تأثیرگذار بوده است. شوروی سابق حزب خلق را برای پشتون‌ها و حزب پرچم را برای غیرپشتون‌ها سازماندهی کرد. پس از واگذاری حاکمیت به مجاهدین، کابل به حکمتیار تسلیم شد، اما با کودتای غیرپشتون‌ها، به احمدشاه مسعود واگذار گردید و زمینه حکومت تاجیک‌ها فراهم شد (صفاری، ۱۳۹۵: ۴۷).

پس از ورود صیغه‌الله مجددی به ریاست جمهوری افغانستان، تحولی اساسی در تاریخ سیاسی کشور شکل گرفت. مردم که نزدیک به چهارده سال با اشغالگری شوروی مبارزه کرده بودند، به ثبات و بازسازی امیدوار شدند، اما پس از یک ماه از آغاز ریاست جمهوری مجددی، جنگ قدرت بین رهبران مجاهدین آغاز شد و با روی کار آمدن برهان‌الدین ربانی، این تنش‌ها تشدید گردید. فقدان ثبات سیاسی مانع از تشکیل دولتی ملی و پایدار شد و مشروعیت سیاسی مجاهدین به تدریج کاهش یافت. اختلافات میان

گروه‌های جهادی، به‌ویژه حزب اسلامی تحت رهبری گلبدین حکمتیار و جمعیت اسلامی به رهبری ربانی و احمدشاه مسعود، شدت گرفت. نخبگان سیاسی به جای حل اختلافات از طریق مذاکره، به شیوه‌های نظامی متوسل شدند و خشونت را جایگزین عقلانیت کردند (سرافراز، ۱۳۹۰: ۵۲). قاسم دانش بختیاری در کتاب ریشه‌های بحران و راه توسعه سیاسی در افغانستان به عوامل ظهور طالبان اشاره کرده و معتقد است این پدیده نتیجه ضعف‌های داخلی مجاهدین است. او سه عامل کلیدی را مطرح کرده است:

- ضعف سازمانی: ناکارآمدی رهبران مجاهدین منجر به چنددستگی و کاهش کنترل بر امور شد؛

- فقدان هماهنگی: عدم برنامه‌ریزی مشخص برای انتقال قدرت، بحران‌های جدی را ایجاد کرد؛

- عدم انعطاف‌پذیری: پافشاری بر منافع شخصی به تشدید بحران انجامید.

چنگیز پهلوان نیز بر این باور است که بی‌تجربگی مجاهدین در اداره دولت، موجب شد گروه‌های جدید با بهره‌گیری از عواطف دینی، در برابر دولت کابل قد علم کنند (پهلوان، ۱۳۷۷: ۱۹۰).

ناکامی مجاهدین در تشکیل دولت ملی و ظهور طالبان

پس از سقوط رژیم کمونیستی در افغانستان، ناتوانی مجاهدین در تأسیس دولتی پایدار، موجب خلأ قدرت و ظهور طالبان شد. رقابت‌های شدید میان گروه‌های مجاهد، به‌ویژه حزب جمعیت اسلامی و حزب اسلامی، مانع از تشکیل حکومتی واحد و کارآمد گردید و بی‌اعتمادی قومی را افزایش داد. حکمتیار رهبر حزب اسلامی، با ردّ توافق‌نامه پیشاور و تلاش برای براندازی دولت ربانی، بحران را تشدید کرد. حمایت پاکستان از وی، منجر به حملات موشکی به کابل و کاهش محبوبیت حکمتیار شد. در این شرایط، پشتون‌ها که احساس می‌کردند سهم کافی در قدرت ندارند، به طالبان گرایش یافتند. طالبان عمدتاً از جوانان پشتون مدارس دینی، با شعار برپایی حکومت اسلامی و احیای ارزش‌های سنتی، حمایت گسترده‌ای از این قوم جلب کردند. مدارس دینی به‌ویژه دیوبندی نقش محوری در شکل‌گیری ایدئولوژی طالبان ایفا کردند و نسلی از جوانان متعصب را پرورش دادند که برای تحقق آرمان‌های خود آماده خشونت بودند (روا، ۱۳۶۹: ۹۲). مکتب دیوبندی نیز به عنوان یکی از جریان‌های مهم فکری در اسلام اهل سنت، تأثیر چشمگیری بر اندیشه دینی در افغانستان داشته است. این مکتب که سابقه‌ای در مخالفت با شیعه دارد، در میان گروه‌هایی مانند طالبان پیروانی پیدا کرد.

در دوره‌های کمبود مراکز علمی در افغانستان، طلاب افغان به مدارس دیوبندی در هند و بخارا مهاجرت کردند و این امر موجب نفوذ گسترده اندیشه‌های دیوبندی در میان روحانیون افغان شد. با این حال، تغییرات سیاسی و ظهور مراکز علمی جدید، تأثیر مکتب دیوبندی را دستخوش تحول کرد. دانشگاه الأزهر و اخوان المسلمین نیز به عنوان دو مرکز فکری مهم، تأثیر قابل توجهی بر روشنفکران افغان داشتند (برهانی، ۱۳۸۸: ۳۶۴). تحولات دینی در افغانستان عمدتاً تحت تأثیر مراکز علمی پاکستان و مصر قرار دارد. مهاجرت طلاب افغان به این کشورها، به‌ویژه پس از تحولات سیاسی اخیر، موجب انتقال اندیشه‌ها و روش‌های دینی به افغانستان شده است. پاکستان به عنوان مقصد اصلی تحصیلی طلاب افغان، نقش حیاتی در شکل‌گیری اندیشه دینی ایفا کرده و مدارس دینی این کشور، به‌ویژه در پیشاور و کوئته، تحت تأثیر مکتب دیوبندی قرار دارند. علمای اسلام پاکستان با تأسیس مدارس و اعزام مبلغان، نفوذ خود را در افغانستان گسترش دادند. این مدارس، به‌ویژه در مناطق مرزی، نقش محوری در شکل‌گیری اندیشه‌های دینی و سیاسی افغان‌ها داشتند و با حمایت مالی کشورهای عربی، کانون جذب مهاجران افغان شدند. تربیت هزاران طالب افغان در این مدارس، تأثیر عمیقی بر تحولات سیاسی و اجتماعی افغانستان گذاشته و به عنوان پایگاه‌های مهم برای گروه‌های مخالف دولت مرکزی عمل کرده‌اند (علی‌آبادی، ۱۳۹۵: ۳۱۵-۳۲۰). مدارس دینی افغانستان تحت تأثیر دو جریان

فکری اصلی، یعنی صوفی‌گری و دیوبندیسیم قرار دارند. صوفی‌گری در مناطق شرقی و جنوبی نفوذ دارد، حال آنکه دیوبندیسیم بیشتر در مناطق غربی و شمالی رواج یافته است. جنگ‌های داخلی و مهاجرت گستردهٔ افغان‌ها به پاکستان، موجب رشد سریع مدارس دینی در این کشور و افزایش نفوذ آنها در میان مهاجران شده است (رشید، ۱۳۸۱: ۱۴۶). دارالعلوم حقانیه نیز به عنوان یکی از مهم‌ترین مدارس دینی، به دلیل تربیت رهبران طالبان شهرت جهانی یافته است. این مدرسه با ارائهٔ آموزش‌های دینی و نظامی، نسل جدیدی از مبارزان را پرورش داد که پس از خروج شوروی، هستهٔ اصلی طالبان را تشکیل دادند.

عوامل مؤثر بر جذب افغان‌ها به مدارس دینی پاکستان

چند عامل در جذب افغان‌ها به مدارس دینی پاکستان تأثیرگذار بوده‌اند:

- کمبود امکانات آموزشی: جنگ و ناامنی در افغانستان زیرساخت‌های آموزشی را تخریب کرد و خانواده‌ها را مجبور به ارسال فرزندان‌شان به پاکستان کرد.
- حمایت مالی کشورهای عربی: تأمین مالی از سوی کشورهای عربی، امکانات مناسبی را برای جذب طلاب افغان فراهم کرد.
- شباهت‌های فرهنگی و زبانی: شباهت‌های فرهنگی و زبانی میان افغان‌ها و پاکستانی‌ها، به‌ویژه پشتون‌ها، فرایند جذب را تسهیل کرد.
- تعصب دینی خانواده‌ها: بسیاری از خانواده‌های افغان به دلیل تعصب دینی، ترجیح می‌دادند فرزندان‌شان در مدارس دینی تربیت شوند.

حزب «جماعت اسلامی» نقش کلیدی در توسعهٔ این مدارس داشت. پس از حمله شوروی، پناهندگان افغان تحت تأثیر جمعیت‌العلمای اسلام قرار گرفتند که به رهبری «مولوی فضل الرحمن»، مسئول امدادسانی به آنان بود. مدارس دینی تحت تأثیر مذهب دیوبندی، به‌ویژه پس از اشغال شوروی، رشد چشمگیری داشتند و کمک‌های مالی عربستان و امارات نیز در این زمینه مؤثر بود. بیکاری و آوارگی جوانان افغان، تعداد دانش‌آموزان این مدارس را افزایش داد. شیوهٔ آموزش در این مدارس، موجب تربیت فارغ‌التحصیلانی با تعصبات دینی و دیدگاه‌های افراطی شد که هرگونه اندیشهٔ مخالف را با خشونت پاسخ می‌دادند. طالبان جنگ با دولت برهان‌الدین ربانی را جهاد می‌دانستند که به گسترش فرقه‌گرایی میان طلاب منجر شد (سرافراز، ۱۳۹۰: ۵۰-۵۹).

بستر ایدئولوژیک و مذهبی مستعد برای ظهور طالبان

رهبران طالبان از جمله ملا محمد عمر و ملا محمد ربانی، به عنوان شخصیت‌های مذهبی با وجههٔ مثبت شناخته می‌شدند. آنها با تأکید بر اصول شریعت اسلامی و شعارهای عامه‌پسند، به تداوم این اصول پایبند بودند. این رویکرد، هرچند از نظر جامعهٔ بین‌المللی افراطی به نظر می‌رسید، اما در میان جامعه سنتی پشتون و افغانستان پذیرفته شد. جنبش طالبان در زمانی که آرمان‌های جهادی کاهش یافته بود، با اهداف مذهبی و مبارزه با فساد شکل گرفت. مردم به دلیل ظلم و چپاول، به این جنبش روی آوردند و طالبان به دفاع از مظلومان پرداختند. اگرچه طالبان حکومت خود را امارت اسلامی نامیدند، ملا عمر قیام خود را به پیامبر اسلام منتسب کرد و ادعای خلافت کرد. او با پوشیدن خرقهٔ پیامبر و انتخاب عنوان امیرالمؤمنین، دستورالتش را به پیروانش ابلاغ کرد که نشان‌دهندهٔ ادعای خلافت و حمایت از گروه‌های مقاومت در کشورهای مختلف بود (همان، ۴۸).

احمد شاه فرزان در کتاب افغانستان از حکومت مجاهدین تا سقوط طالبان نوشته است: «ملا عمر ادعا کرده که خوابی دیده و در آن خواب به فعالیت و عمل دعوت شده، طالبان و شخص ملا عمر این موضوع را نقطه آغاز فعالیت‌هایشان می‌دانند؛ از نوع مشابه الهامات مورد ادعای امیر عبدالرحمان خان در یک قرن پیش» (فرزان، ۱۳۸۹: ۱۳۴-۱۳۵).

جنبش طالبان برای کسانی که به باورهای دینی اسلام پایبند و خواهان اجرای آن بودند، هیچ‌گونه مزاحمتی نداشتند، بلکه مشوق آن هم بودند؛ حتی برای شیعیان که رفتارهای خشن از طالبان نسبت به آنها گزارش شده است. این برخوردها در مناطق و مواردی بوده که در برابر آنها شورش کرده بودند. احمدشاه فرزان در به نقل از «اولیور روآ» گفته است: «مسئله طالبان آن است که به آنچه معتقدند عمل می‌کنند، اما گسترش پیام آنها نامحتمل است. آنان نماینده بنیادگرایی بی‌هویتی می‌باشند که هر کس نمی‌تواند به آن عمل کند» (فرزان، همان، ۱۳۴). وی در ادامه گفته است: «طالبان بنیادگرا بودند. بارزترین مشخصه بنیادگرایی، نقش ویژه‌ای بود که رهبر طالبان ملا محمد عمر داشت و پیروانش عنوان امیرالمؤمنین را به او داده بودند» (همان، همان‌جا).

بستر سیاسی-اجتماعی مستعد برای ظهور طالبان

حرکت طالبان، به دنبال تغییرات سیاسی در افغانستان و انتقال قدرت از قوم پشتون به تاجیک‌ها شکل گرفت. اگرچه این جنبش در ابتدا جنبه سیاسی نداشت، اما با تحولات سیاسی در پاکستان و پیروزی احزاب مذهبی به‌ویژه جمعیت علما به رهبری مولوی فضل‌الرحمان، زمینه فراهم شد. احمد رشید وضعیت پیش از ظهور طالبان را چنین توصیف کرده است: «افغانستان جنوبی و قندهار تحت کنترل سران جنگی و راهزنان بود که مردم را غارت می‌کردند. ساختار قبیله‌ای و اقتصاد ویران مانع از توافق بر سر رهبری پشتون‌ها شد و آنها درگیر جنگ‌های داخلی بودند. آژانس‌های بین‌المللی از کارگران قندهار وحشت داشتند؛ زیرا شهر به گروه‌های مسلح تقسیم شده بودند و رهبران آنها برای تأمین مالی خود، به غارت منابع پرداختند» (رشید، ۱۳۸۱: ۵۹-۶۰). احمدشاه فرزان به نقل از اولیور روآ گفته است: «جنگ بین احزاب اسلامی و جمعیت اسلامی بر سر کابل از سال ۱۹۹۲ تا ۱۹۹۵م. به مرگ ایده «کشور اسلامی» انجامید و این عدم توفیق مدل سیاسی اسلام‌گرا، منجر به بروز تقسیمات قومی شده است» (فرزان، ۱۳۸۹: ۱۳۴).

در دوره‌ای که ریاست جمهوری به ربانی واگذار شد، پشتون‌ها و حامیان خارجی آنها نتوانستند به مدت شش ماه صبر کنند و حکمتیار به جنگ علیه کابل روی آورد. احمد رشید در کتاب جریان پرشتاب اشاره کرده است که در سال ۱۹۹۴ با ناکامی حکمتیار در فتح کابل و عدم توانایی‌اش در متحد کردن پشتون‌ها، تنفر از او به اندازه نفرت از ربانی افزایش یافت. دولت پاکستان و پشتون‌ها با درک این ناکامی، تصمیم به حمایت از طالبان قندهار گرفتند که از نظر قومی، مشروعیت بیشتری داشتند. اعضای طالبان که خود را پاکسازان جهاد می‌دانستند، از تجارب جنگی در اردوگاه‌های پاکستان بهره‌مند شده بودند. دولت فاقد منابع مستقل بود و به کمک‌های محدود از همسایگان وابسته بود. این کمک‌ها به‌طور غیرمتمرکز توزیع می‌شد و فرماندهان به تأمین منافع شخصی می‌پرداختند. در این شرایط، فساد و اختلاس افزایش یافت و نیروهای مسلح به اخاذی از مردم روی آوردند (عصمت‌اللهی و دیگران، ۱۳۷۸: ۳۰). با افزایش فقر و بحران اجتماعی، مردم و مسئولان به دنبال راه نجات بودند. در قندهار با توجه به نقش حیاتی آن در ترانزیت اقتصادی، مافیای حمل‌ونقل به فکر تأمین منافع خود افتاد. طالبان به عنوان نیرویی که می‌توانست امنیت را برقرار کند و فساد را کاهش دهد، مورد حمایت تجار قرار گرفت و پاکستان نیز زمینه تجهیز آنها را فراهم کرد (صفاری، ۱۳۹۵: ۵۲).

بستر ژئوپولیتیک مستعد ظهور طالبان

جنبش طالبان در قندهار شکل گرفت که یادآور پادشاهان تاریخی مانند میرویس و احمدشاه بابا است. قندهار به عنوان مرکز قدرت تاریخی، حس تسلط بر افغانستان را در قندهاری‌ها تقویت کرده و اصالت قومی آنها، به‌ویژه از دو قوم دورانی و غلزایی، این احساس را افزایش داده است. احمد رشید تأکید کرده که تاریخچه خاص قندهار، نقش تعیین‌کننده‌ای در نبرد برای این شهر ایفا کرده است. قندهار دومین شهر بزرگ افغانستان، با جمعیتی که پیش از جنگ ۱۹۷۹ حدود ۲۵۰ هزار نفر بود، اکنون به دو برابر رسیده و از ۵۰۰ سال قبل از میلاد مسیح مسکونی بوده است. این شهر در مسیرهای تجاری کهن واقع شده و قندهاری‌ها به عنوان تاجران برجسته شناخته می‌شوند. حکمرانی دورانی‌ها بر افغانستان به مدت سیصد سال، منزلت ویژه‌ای برای قندهاری‌ها در میان پشتون‌ها ایجاد کرده است (رشید، ۱۳۸۱: ۶۱).

بستر نظامی-امنیتی؛ مستعد ظهور طالبان

علل و عوامل مؤثر در شکل‌گیری و رشد سریع طالبان از منظر نظامی به شرح زیر است:

۱. وحدت فرماندهی: طالبان از آغاز ظهور خود، از وحدت فرماندهی برخوردار بودند که یکی از چالش‌های تاریخی افغانستان محسوب می‌شود. این وحدت به رهبری متمرکز و تصمیم‌گیری‌های یکپارچه منجر شد.
۲. سیستم ارتباطی قوی: طالبان دارای یک سیستم ارتباطی سریع و چندکاناله بودند که امکان هدایت یگان‌ها در دورترین نقاط را فراهم می‌کرد.
۳. اطاعت‌پذیری نیروها: نیروهای طالبان به رهبری ملا محمد عمر، بر پایه آموزه‌های دینی و اخلاقی به اطاعت از دستورات پایبند بودند و این وحدت را در مقاطع حساس حفظ کردند (صفاری، ۱۳۹۵: ۵۴). احمد رشید در مورد رابطه ملا حسن با ملا محمد عمر چنین نوشته است: «حسن یکی از قدیمی‌ترین رهبران طالبان است که بیش از ۴۰ سال دارد و یکی از معدود کسانی است که با نظامیان روسیه جنگیده و یکی از بامیان طالبان محسوب می‌شود. او در نهضت طالبان فرد شماره دو نسبت به دوستش ملا عمر است. من عمر را به خوبی می‌شناسم. ما در جبهه‌های مختلف و در گروه‌های مختلف و گاهی در کنار هم می‌جنگیم» (رشید، ۱۳۸۱: ۵۲).
۴. نیروهای طالبان صرف‌نظر از قومیت و ملیت، به محض پیوستن به این گروه، به اطاعت از دستورات پایبند می‌باشند. اکثریت رهبران طالبان از مجاهدین با سابقه جنگی طولانی هستند. احمد رشید در توصیف این رهبران نوشته است که بسیاری از آنها به دلیل جراحات ناشی از جنگ، نقص عضو دارند. برای مثال، ملا عمر و دیگر فرماندهان نیز به دلیل آسیب‌های جنگی، دچار نقص عضو شده‌اند. این ویژگی‌ها نه تنها نشان‌دهنده تجربه نظامی آنهاست، بلکه نمادی از فداکاری و ایثار در دوران جهاد نیز محسوب می‌شود (رشید، همان، همان‌جا).

شرایط امنیتی موجود در افغانستان؛ پیش از ظهور طالبان

ظهور طالبان در افغانستان ناشی از ناامنی گسترده و اختلال در تجارت بود. گروه‌های مسلح با بهانه‌های مختلف از مردم اخاذی می‌کردند و این وضعیت به‌ویژه در مسیرهای اصلی تشدید می‌شد. حتی دولت پاکستان نیز نتوانست این پدیده را تحمل کند که مانع جدی در ترانزیت کالا شد. امنیت نوامیس مردم به خطر افتاده بود و این شرایط طالبان را به عنوان نیرویی برای تأمین امنیت معرفی

کرد. حمید احمدی در مقاله خود، به ناتوانی رهبران جهادی در ایجاد امنیت ملی و تمایل به سلطه بیشتر اشاره کرده است که از عوامل مهم ظهور طالبان محسوب می‌شود (حمیدی، ۱۳۷۷: ۲۵).

پیامدهای فقدان حافظه تاریخی بر پایداری سیاسی و اجتماعی در افغانستان

موفقیت کشورهای جهان سوم به شدت به تجربه آنها از تمدن و فرهنگ جدید وابسته است. بررسی گروه‌ها و طبقات اجتماعی که در عرصه‌های مختلف به قدرت رسیده‌اند و همچنین تفکرات و سیاست‌های آنها، نقش مهمی در تعیین سرنوشت این کشورها ایفا می‌کند. کشورهایی که تعامل مثبتی با تمدن جدید داشته‌اند، معمولاً موفق‌تر بوده‌اند. در افغانستان این تجربه به‌طور خاص دیرهنگام آغاز شده و عمدتاً پس از ورود کمونیست‌ها شکل گرفته است. ساختار اجتماعی و جغرافیایی این کشور، با اکثریت جمعیت در مناطق دورافتاده و کوهستانی، مانع از آشنایی سریع با تمدن جدید شده است. همچنین آشنایی با این تمدن غالباً با آداب و رسوم محلی در تضاد بوده است. پیشگامان این آشنایی عمدتاً مارکسیست‌های افغان بودند که تحت تأثیر تبلیغات کمونیستی قرار گرفتند. بنابراین تجربه مدرنیزاسیون در افغانستان، به بعد از نفوذ اندیشه‌های کمونیستی بازمی‌گردد (مسجدجامعی، ۱۴۰۱: ۷۶). تعامل افغانستان با تمدن جدید دیرهنگام بود و به دلیل ساختارهای اجتماعی، جغرافیایی و تاریخی، چالش‌های زیادی برای توسعه این کشور ایجاد کرد. در دهه ۱۹۷۰، آمریکا و کشورهای عربی مانند عربستان سعودی، برای مقابله با نفوذ شوروی، از مفاهیم دینی و سنت‌های قبیله‌ای برای سازماندهی مقاومت استفاده کردند. این امر به شکل‌گیری جریان اسلام‌گرایی انجامید که ترکیبی از سنت‌های قبیله‌ای و عقاید دینی تحت تأثیر مجاهدان عرب بود. این جریان هم بر مقاومت افزود و هم افکار تکفیری را تقویت کرد. در این فرایند، تفسیر از اسلام به تدریج بسته‌تر و خشک‌تر شد؛ به‌طوری که اسلام در اوایل دهه ۱۹۸۰ بازتر از اواخر آن دهه بود. اگرچه این عناصر فرهنگی در مقابله با شوروی موفق بودند، اما بعدها در تشکیل حکومت ناتوان ظاهر شدند. روند حرکت به سمت جمود و خشونت در افکار اسلام‌گرا غیرقابل انکار است. در نتیجه، تحولات اجتماعی و فرهنگی ناشی از جنگ، تأثیر عمیقی بر ساختارهای اجتماعی و سیاسی افغانستان داشتند و پیچیدگی رابطه دین، فرهنگ و سیاست را نشان می‌دهد که می‌تواند پیامدهای جدی برای آینده این کشور داشته باشد (مسجدجامعی، همان، همان‌جا).

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی تأثیر آگاهی تاریخی بر شکل‌گیری هویت ملی و ثبات سیاسی در افغانستان، به‌ویژه در سایه تحولات اخیر و ظهور گروه طالبان انجام شد. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که آگاهی تاریخی، به عنوان یک عامل کلیدی، به‌طور مستقیم بر ساختار هویت ملی و پایداری سیاسی در این کشور تأثیرگذار بوده است. فقدان یک روایت تاریخی جامع و فراگیر، همراه با مداخلات قدرت‌های خارجی و تضادهای ساختاری داخلی، منجر به تضعیف انسجام ملی و افزایش بی‌ثباتی شده است. تحلیل داده‌ها نشان می‌دهد که روند مدرنیزاسیون در افغانستان، تحت تأثیر عوامل داخلی و خارجی، به کندی پیش رفت و این امر به همراه بهره‌برداری ابزاری از مفاهیم دینی و سنت‌های قبیله‌ای، بستر را برای ظهور تفکرات افراطی و گروه‌هایی مانند طالبان فراهم کرده است. درواقع، کم‌عمقی آگاهی تاریخی و فقدان یک هویت ملی مشترک، از عوامل اصلی تقویت افراط‌گرایی و خشونت در افغانستان بوده است. براساس یافته‌های این پژوهش، پیشنهاد می‌شود:

- تدوین برنامه‌های آموزشی جامع و فراگیر با هدف ارتقای آگاهی تاریخی شهروندان، به‌ویژه نسل جوان.
- ایجاد فضایی برای گفت‌وگو و تبادل نظر درباره تاریخ مشترک و هویت ملی، با هدف دستیابی به یک روایت تاریخی فراگیر.

- ایجاد نهادهای شفاف و پاسخ‌گو و مبارزه با فساد اداری، به منظور افزایش اعتماد عمومی و تقویت انسجام اجتماعی.
- توجه به ابعاد فرهنگی هویت ملی، مانند زبان، دین، آداب و رسوم و تلاش برای ایجاد تعادل بین حفظ هویت فرهنگی و مشارکت در فرایندهای جهانی شدن.
در نهایت، می‌توان نتیجه گرفت که دستیابی به ثبات سیاسی پایدار در افغانستان، مستلزم تقویت هویت ملی است و این امر تنها از طریق افزایش آگاهی تاریخی و ایجاد یک روایت مشترک از گذشته امکان‌پذیر است.

منابع

- احمدی، حمید (۱۳۷۷)، «طالبان: ریشه‌ها و علل رشد»، مجله سیاسی-اقتصادی، شماره ۱۳۱-۱۳۲، صص ۲۴-۳۹.
- اسکندری، مصطفی (۱۴۰۲)، درآمدی بر جریان‌شناسی مذهبی افغانستان، تهران: مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی.
- اشرف، احمدی (۱۳۷۸)، «هویت ایرانی به سه روایت»، مجله بخارا، شماره ۶۶، صص ۳۳-۴۲.
- اکبری، حسین و محمدرحیم عیوضی (بهار و تابستان ۱۳۹۲)، «بررسی وضعیت و ابعاد سازنده هویت ملی»، مجله علوم اجتماعی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، شماره ۱، صص ۳۳-۹۵.
- برهانی، محمدجواد (۱۳۸۸)، نقش اسلام در دگرگونی اجتماعی؛ با تأکید بر افغانستان معاصر، قم: مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی.
- پهلوان، چنگیز (۱۳۷۷)، افغانستان، عصر مجاهدین و برآمدن طالبان، تهران: قطره.
- جریان‌های افراطی در پاکستان (۱۳۹۵)، تهران: مؤسسه مطالعات اندیشه‌سازان نور.
- رشید، احمد (۱۳۸۱)، افغانستان طالبان، زنان، تجارت مافیا و پروژه عظیم نفت در آسیای مرکزی، ترجمه نجله خندق، تهران: نشر قلم.
- روآ، الیور (۱۳۶۹)، افغانستان، اسلام و نوگرایی سیاسی، ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم، مشهد: آستان قدس رضوی.
- سرافراز، محمد (۱۳۹۰)، جنبش طالبان از ظهور تا افول، تهران: سروش.
- شجری قاسم‌خیلی، رضا (۱۳۹۲)، «واکاوی نقش تاریخ (آگاهی تاریخی) در بازسازی هویت ایرانی (دو قرن اول قمری)»، پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، شماره ۲۱، صص ۹۰-۱۰۶.
- صفاری، غلامعلی (۱۳۹۵)، طالبان، تهران: مؤسسه مطالعات طالبان اندیشه نور.
- عصمت‌اللهی، محمدهاشم و دیگران (۱۳۷۸)، جریان پرشتاب طالبان، تهران: الهدی.
- علی‌آبادی، علیرضا (۱۳۹۵)، جامعه و فرهنگ افغانستان، تهران: الهدی.
- فرزان، احمدشاه (۱۳۸۹)، افغانستان از حکومت مجاهدین تا سقوط طالبان، مشهد: آهنگ قلم.
- کسروی، احمد (۱۳۷۷)، در پیرامون تاریخ، تهران: فردوسی.
- مسجدجامعی، محمد (۱۴۰۱)، افغانستان و طالبان جدید، تهران: مؤسسه راهبردی اسلام معاصر.
- مژده، وحید (۱۳۸۲)، افغانستان و پنج سال سلطه طالبان، تهران: نشر نی.
- و. آییز (۱۳۸۴ش)، افغانستان الگوی دموکراسی آمریکایی؛ از تحمیل تروریسم تا صدور دموکراسی، دار النشر افغانستان.
- هاشمی مقدم، امیر (۱۴۰۰)، چرا افغانستان برای ایران مهم است، تهران: کتاب راهبرد.

منابع لاتین

- Anderson, M. (2000), *States and nationalism in Europe since 1945: The making of the contemporary world*, London: Routledge.
- Potapenko, I. (2006), *Elevens egen historia och skolans historieundervisning: historiemedvetande och identitet hos några ungdomar från forna Jugoslavien*, Stockholm: Lärarhögskolan.
- Smith, Anthony D. (2007), *Nations and Nationalism in a Global Era*, Cambridge: Polity Press.

سایت‌ها

- ملک ستیز (۱۲ اردیبهشت ۱۳۹۶)، «دو گزینه در برابر حکمتیار: تغییر با انزوا»، بی‌بی‌سی فارسی منتشر شده در:
<https://www.bbc.com/persian/blog-viewpoints-39781966>
- نظری، شکیب احمد (بی‌تا)، «رشد افراطیت مذهبی: زمینه‌ها و پیامدها (به نقل از محمد محقق)»، صبح کابل، منتشر شده در:
<https://subhekabul.com//growth-of-religious-extremism-backgrounds-and-consequences>
- امیری، علی (۲۰ شهریور ۱۳۹۶)، «بررسی ریشه‌های افراط‌گرایی در افغانستان نوین: گفت‌وگو با مؤسسه مطالعات راهبری شرق»،
<https://www.iess.ir/fa/interview/859> مؤسسه مطالعات راهبری شرق، منتشر شده در:

خبرگزاری‌ها

- خبرگزاری جمهوری اسلامی (۱۹ اردیبهشت ۱۳۹۰)، «القاعده و آمریکا از آغاز تا امروز»، ایرنا.
<https://www.irna.ir/news/4031340>
- بازیابی شده در ۲۷ ژوئن ۲۰۲۴.
- ایان بلک (تاریخ انتشار مشخص نیست)، «کاروان عبدالله عزام و ظهور جهاد جهانی؛ مرور کتاب ترجمه جلیل پژواک»، اعتماد
روز
<https://www.etilaaetroz.com/98743/caravan-abdullah-azzam-and-emergence-of-global-jihad-book-review/>

